

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТКУ ГРОШЕЙ ТА ЇХ ФОРМ

У статті розглядається сутність грошей. Обґрунтовуються дві їх функції: міра вартості і засіб обігу. Надані рекомендації щодо удосконалення переказу валют.

The article deals with the essence of money. Two functions of money are under consideration: money as measure of value and as means of circulation. References are proposed for improving currency translation.

Постановка проблеми. Ще в 40-х роках XIX в. один англійський економіст підмітив, що навіть любов не зробила більше людей дурнями, ніж мудрування із приводу грошей. Незважаючи на численні публікації і наукові економічні праці про сутність, функції і форми грошей, ця тема й по нині залишається актуальною, хоча вона от уже більше 2200 років бентежить кращі розуми економічної теорії. І це не випадково. Адже гроші — це є буття абстрактної загальної форми багатства людського суспільства. Звідси і настільки магічний і заворожуючий їхній характер. І доти, поки суспільне багатство буде виступати в товарній формі, гроші будуть не байдужі людському співтовариству. Кількісно їх завжди буде не вистачати, тому що за своєю економічною природою вони суперечливі. Кількісна межа мінової вартості перебуває у постійному протиріччі з її якісною загальністю. Тому кожна дана сума грошей кількісно обмежена, а якісно як суспільна сила, що перебуває в розпорядженні приватної особи, купівельна спроможність безмежна. У міру розвитку суспільних потреб дане протиріччя посилюється.

Містичний і загадковий характер грошей обумовлено самим суспільно-економічним ладом. Саме в ринковій економіці, у простому товарному виробництві й обігу гроші виступають як іманентний результат простого товарного обігу. Відособлені виробники працюють один на одного, але їхня особлива приватна праця одержує суспільну форму визнання, стає суспільною тільки за допомогою купівлі-продажу, ринку. Що варто виробляти? Скільки варто виробляти? Як ці товари варто виробляти? Які використовувати технологічні й організаційні форми? Як повинні розподілятися всі вироблені товари? Всі ці питання вирішує ринок. Суспільні потреби задовольняються через товарно-грошовий обіг, купівлю-продаж, ринок, що перетворює продукти на товари, а товари на гроші. Наслідком відокремлення виробників їх виробничі відносини набувають предметно-речовинного характеру, опосередковуються речами — товарами, грошми й не залежать від їх волі і свідомої індивідуальної діяльності, не підлягають їх контролю. «Невидима рука», співвідношення попиту та пропозиції, кон'юнктура ринку, закон вартості визначають долю товаровиробників. Це проявляється в тому, що продукти праці приймають загальну форму товарів, а останні загальну форму грошей. Тому джерело загадкового характеру грошей знаходиться в товарному фетишизмі. Містичний характер товарної форми породжується не споживчою вартістю товару, тому що з боку споживчої вартості товару він призначений для задоволення суспільних потреб. Він не виникає й з вартості. Адже за змістом вартість є упредметнена у товарі абстрактна сус-

пільна праця виробників, є витрата людського мозку, нервів, мускулів, органів почуттів і т.д., а тривалість таких витрат — кількісно суспільно необхідного робочого часу утворює величину вартості. Увесь містицизм і вся загадковість ринкової економіки, товарної організації суспільного виробництва виникає із самої економічної структури цього способу виробництва, із самої товарної форми, з мінової вартості, форми вартості, де відносини між виробниками опосередковуються речами, (товарами, грошми), а суспільне визнання їх часток, конкретних видів діяльності здійснюється за допомогою купівлі-продажу, ринку, у вигляді суспільного обміну продуктів праці, як предметне вираження суспільних відносин. Товарна форма виступає як дзеркало, що відображає людям суспільний характер їх приватно-відособленої конкретної праці.

Гроші в певних формах відображають конкретні товарні відносини, є їх продуктом, результатом. Тому коли ми говоримо, що гроші це відносини між товаровласниками, товаровиробниками, тим самим ми звільняємося від їх предметного носія (споживчої вартості золота, срібла, їх замінників паперових грошей, кредитних грошей, безготівкових розрахунків і т.п.). Грошова форма вартості, як і грошовий обіг — найбільш поверхнева й найбільш абстрактна форма товарного способу виробництва, а тому й найбільш нестійка і досить мінлива, котра показує зміни у сфері торгівлі, споживання, виробництва. Знецінювання благородних металів у XVI–XVII сторіччях, паперових грошей у XVIII–XIX сторіччях, фінансова криза кінця XX сторіччя: осінь 1997 р. — Східна Азія і серпень 1998 р. — Росія, переконливо і наочно про це свідчать.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років та виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Усередині процесу кругообігу товарів гроші набувають специфічні функції й відливаються у певні форми. На сьогодні серед економістів існує дві найпоширеніші точки зору з питань функцій грошей. Одні автори — прихильники класичної політекономічної школи, доводять, що грошам властиві 5 функцій: міра вартості, засіб обігу, скарб (засіб накопичення), засоби платежу, світові гроші [1, с. 92–98; 2, с. 133–144].

Інші автори, що представляють економікс, стверджують, що грошам властиві три функції: засіб обігу, міра вартості, засіб заощадження (Макконел К. Р., Брю С. Л. [3, с. 264–265]). У той же час Долан Е. Дж., Ліндсей Д. відзначають, що найкращим способом визначення грошей є характеристика їх функцій, і перелічують три функції грошей, але вже в іншій послідовності: гроші як засіб обігу, засіб накопичення купівельної спроможності, засіб виміру вартості (масштаб цін) [4, с. 174–175]. Тоді як П. Семюелсон і В. Нордгауз підкреслюють що «гроші є засобом платежу та обігу» [5, с. 66]. А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін виділяють чотири функції грошей (міра вартості, засіб обігу, засіб накопичення, засіб платежу) та підкреслюють їх нерозривний зв'язок з їх функціональними формами [6, с. 141–147]. Людвіг фон Мізес виділяє тільки одну функцію — засіб обміну [7, с. 376]. Фредерік С. Мишкін обґрунтовує такі функції грошей: засіб обміну, одиниця виміру (міра вартості) і накопичення вартості [8, с. 55–58]. А. В. Новічков виділяє вісім функцій сучасних грошей, а В. Юровицький — десять [9, с. 438–447; 475–491]. Особливе місце в розгляді цієї проблеми посідають дослідження К. Маркса [10, с. 57–146].

Як показує аналіз дійсного процесу товарно-грошового обігу, економічних теорій, гроші усередині товарного обігу одержують тільки 2 функції: міра вартості, засіб обігу.

Будь-який товар, що має ці дві функції — це вже гроші. Уперше специфічний товар стає грошми, як тільки починає служити мірою вартості і засобом обігу. Єдність двох функцій: міри вартості й засобу обігу — це вже гроші. Будь-який товар, що функціонує як міра вартості і сам або через своїх замінників як купівельний засіб, виступає у

формі грошей. Далі, у міру розвитку обігу товарів гроші набувають нові форми — гроші у формі утворення скарбів, гроші у формі засобу платежу й звідси виростають кредитні гроші, і гроші у формі світових грошей.

Актуальним питанням сьогодні залишається і проблема функціонування так званих «електронних грошей», різноманітних електронних пластикових карток. Все це гроші або форма розрахунків? Не менш важливою проблемою залишається проблема грошового матеріалу. Чи є на сьогоднішній день золото грошовим матеріалом або воно вже перестало бути таким? Ці питання й сьогодні мають теоретичний інтерес і практичну значимість.

Одні автори стверджують, що в сучасному товарно-грошовому обігу місце золота зайняли товари тривалого користування — машини, будинки, холодильники, комп'ютери і т.д., інші, — що гроші перетворилися лише на символи і виступають всього на всього як рахункові гроші.

На перший погляд всі ці питання здаються надуманими, суто теоретичними й до практики ні якого відношення не мають. Однак це тільки на перший погляд. Якщо підійти до цього питання більш поглиблено, то виявляється, що ці проблеми мають досить важливе практичне значення. Так, наприклад, у сучасній міжнародній торгівлі широко використовується переміщення валютних коштів з однієї країни в іншу за допомогою так званих «електронних грошей», пластикових карт Віза, Майстер карт та ін. без усякого обмеження. Правда, після серпня 1998 р. по картці Віза було встановлено ліміт готівки до 10 тис. дол. на місяць, які можна одержати із країн СНД. У той же час вивіз валютних коштів у готівковій формі з України строго лімітовано згідно з Постановою Правління Національного банку від 17 січня 2001 р. №18 зі змінами та доповненнями [11, с. 1–6]. Тому «електронні гроші», пластикові картки — це гроші чи форма розрахунку, вони мають для митних служб і, в остаточному підсумку для держави, досить суттєве і практичне значення. Виходячи із сутності й функцій грошей, можна стверджувати, що так звані «електронні гроші», «електронні банкноти» і всі форми пластикових карток та інших карток не є грошима, а є елементи розгалуженої електронної системи безготівкових розрахунків і тільки.

Ціль статті — виділити, обґрунтувати дві функції грошей (міра вартості і засіб обігу) та показати розвиток їх форм.

Виклад основного матеріалу дослідження. У функції міри вартості гроші виступають у своїй ідеальній формі золота, у вигляді рахункових грошей, тільки як потенційно реальні гроші. Це відбувається щоразу, коли який-небудь товар оцінюється з боку мінової вартості. Скажімо тоді, коли людина знайомиться з прейскурантом цін, розглядає меню, знайомиться з цінами в магазині й т.д. Саме в ціні ідеально представляється мінова вартість товару і виступає як грошова форма товару. Грошовий масштаб, масштаб цін представляє тут як фіксовану кількість грошового матеріалу — золота, для виміру кількості золота. Як міра вартості гроші виражають вартості товарів, перетворюють їх на ціни, як масштаб цін гроші вимірюють кількість золота, прийняту як грошова одиниця. Наприклад, дореволюційний рубль прирівнювався до 0,7742 г золота, а долар США містив у 70-х роках 0,737 г золота. У цей час масштаб цін не встановлюється державою, а курс паперових грошей визначається кон'юнктурою ринку в остаточному підсумку на золото. Існує так званий змінний курс паперових грошей, є співвідношення національних вільно конвертованих валют, так на 01.01.04 р. 1 дол. США = 5,33 грн.

Мірою вартості золото стає в силу того, що в ньому упредметнено суспільну працю і всі інші товари відносяться до нього як мінова вартість, а масштаб цін — як

певна фіксована вага металу у вигляді незмінної вагової одиниці для виміру інших кількостей золота. Чому саме золото стало грошовим матеріалом, виконує суспільну роль грошей, а не інший метал або не інша речовина — сіль, шкіра, хутро й т.д.? З економічної історії ми знаємо, що колись грішми були черепашки, сіль, шкіра, хутро, мідь, срібло й т.д., але саме золото за своїми фізичними, хімічними властивостями (однорідність, ковкість, пластичність, міцність, велика питома вага, стабільність до корозії, здатність перетворюватися зі злитків у форми розкоші й навпаки і т.д.), суспільним й естетичним характеристикам (має вартість, що є більше постійною, ніж у середньому інших товарів) найвищою мірою відповідає виконанню суспільної ролі загального еквівалента, грошей.

Виконуючи функцію засобу обігу, гроші в цій функції лише опосередковують обмін благ, товарів. Їхнє існування в цій функції лише бистроплинне. З історії товарно-грошового обігу нам відомо як королі, уряди різних країн фальсифікували монети. Це їм вдавалося завдяки функції грошей як засобу обігу. Із цієї функції випливає, що функціонувати у вигляді символів золотих грошей можуть речі, які відносно не мають ніякої вартості, наприклад, паперові гроші, хіба що вартості паперу, з якої вони зроблені і вартості роботи, що була витрачена ні їх виробництво, але вони настільки незначні, що ними можна знехтувати. Золоті гроші поступово перетворюються спочатку у форму зношеної золотої монети, потім у форму допоміжних металевих монет і далі у форму знаків, що не мають вартості, паперових грошей з державним примусовим курсом, паперових грошей зі змінним курсом. А в цей час і вони вже замінюються простими розрахунками у вигляді «електронних грошей» — пластиковими картками.

Золоті гроші заміщаються паперовими грішми, які не мають ніякої вартості тому, що у функції засобу обігу, у формі монети гроші ізолюються й одержують самостійний рух, що все-таки нерозривно пов'язано з реальним рухом товарних вартостей і опосередковано подумки представленим рухом золотих грошей. Хоча в дійсному кругообігу товарів паперові гроші цілком можуть і втрачати зв'язок з реальними процесами обігу товарів. Тоді настає гіперінфляція — падіння виробництва і зростання цін, знецінювання паперових грошей. Паперові гроші все-таки не безпосередньо відображають рух вартості товарів, а опосередковано, через відображення руху вартості золотих грошей, які не обов'язково повинні реально перебувати в обігу. Паперові гроші потрапляють в обіг ззовні, з волі держави, але вони все-таки виступають як замітники, представники золотих грошей, і у своєму русі відображають закони золотого грошового обігу. Особливий закон обігу паперових грошей виникає з відношення їх до золотих грошей. Відповідно до цього закону в обігу паперових грошей повинно перебувати стільки, скільки було б золотих грошей, якби вони оберталися. Разом із тим сфери обігу піддаються постійним коливанням, і золоті гроші мають природний резервуар, який то поглинає зайві гроші, то поповнюється при розширенні потреб у засобах обігу. Природний резервуар — це гроші у формі утворення скарбів. В умовах грошового паперового обігу такого природного резервуара немає, і будь-які коливання потреб сфери обігу супроводжуються або інфляцією — при надлишку паперових грошей, або недостатчю їх, коли має місце вповільнення обігу, збільшення обсягів товарного обігу, підвищення цін і т.д. Регулювання обсягів грошово-паперової маси здійснюється державою, а це не завжди відповідає дійсним законам грошового обігу.

Інфляційні процеси в економіці України в період 1992–1994 рр. наочно й переконливо це продемонстрували. Відділення монетного існування грошей у вигляді знака вартості від їх золотої субстанції відбувається тільки усередині процесу обігу й тільки завдяки процесу обміну товарів. Ніяке втручання держави або інших сил не може це зробити поза товарним обігом, особливо в періоди криз, паперові знаки вартості, коре-

спондентські бухгалтерські записи відразу ж виявляють свою справжню природу, перетворюючись на прості аркуші паперу, а «електронні гроші» такою ж мірою знецінюються як і паперові. У сучасних умовах у таких випадках нестійкі паперові гроші переводять в інші більш стійкі вільно конвертовані валюти, або в ліквідні активи. При цьому всі починають чітко розуміти, що золото все-таки ще залишається дійсним грошовим матеріалом, хоча й значно відсунуто від безпосереднього товарного обігу, але все-таки незримо є присутнім у ньому.

Уся складність розуміння глибинних процесів товарно-грошового обігу міститься в тому, що гроші у своїх функціях міри вартості і засобу обігу підпорядковані специфічним особливим законам, які не тільки не збігаються, але й значно відрізняються один від одного, не тільки протилежні, але й суперечать один одному, і разом з тим мають загальну економічну форму — гроші. У функції міри вартості гроші виступають лише як рахункові гроші, а реальне золото виступає у вигляді ідеального золота. Вирішальним тут є грошовий матеріал, природний матеріал грошей. Чи вимірюється вартість товарів, чи визначається ціна товарів у хутрах, шкірі або міді, сріблі і золоті, тут має істотне значення конкретний вид грошового матеріалу. І, навпаки, у функції грошей як засобу обігу (купівельний засіб) гроші не тільки повинні виступати в уявленні, ідеально, але й повинні бути в готівці, поруч із товаром, у вигляді реально відчутних грошей, хоча й байдуже який буде грошовий матеріал, мідь або золото, все залежить від їх кількості. Для масштабу цін, одиниця виміру у функції міри вартості вирішальне значення має, чи буде вона фунтом, грамом, унцією золота або міді. У той же час у функції засобу обігу тільки число монет, незалежно від їх грошового матеріалу робить їх відповідним втіленням кожної із цих одиниць виміру. Все це суперечить здоровому людському глузду, тому що виходить так, що у функції грошей як міри вартості, де гроші тільки подумки представлені, ідеальні, все залежить від їх грошової, матеріальної субстанції, а у функції засобу обігу, у матеріально існуючій монеті, все залежить лише від ідеального числового відношення. Але реальні процеси дійсного товарно-грошового обігу саме такі.

В обігу паперових грошей всі закони дійсного грошового обігу виступають у перевернутому, переверненому вигляді. Золоті гроші обертаються тому, що мають вартість, є втіленням абстрактної загальної суспільної праці. Паперові гроші мають вартість тільки завдяки тому, що вони обертаються. При порушенні обігу вони перестають виконувати свої функції й перетворюються на клаптики паперу — це й радянські рублі, купони, карбованці і т.п. При незмінній міновій вартості товарів, при даній швидкості їх обігу кількість золотих грошей, що перебуває в обігу, залежить від їх кількості в обігу. З підвищенням товарних цін кількість золотих грошей, що перебувають в обігу, збільшується, а з їх падінням — зменшується. У грошово-паперовому обігу товарні ціни підвищуються при збільшенні кількості паперових грошей в обігу й падають, коли кількість паперових грошей в обігу скорочується. Політика дорогих і дешевих грошей саме й ґрунтується на цьому законі.

У функціональній економічній теорії проблема функціонування паперових грошей займає одне із центральних місць, тому що в світовій економіці панує паперово-грошовий обіг. Проблема кількості паперових грошей в економіці України сьогодні так само стоїть на першому плані. Існує велика спокуса вирішення проблеми погашення заборгованості по заробітній платі, іншим соціальним виплатам за допомогою емісії паперових грошей.

Гроші у своїй функції міри вартості й купівельних коштів поза процесом обігу переходять у нову форму грошей, у форму скарбу. Перша природно виникла форма аб-

страктного суспільного багатства як надлишок одержує свою адекватну форму існування у вигляді золотих грошей. Паперові гроші власне кажучи не можуть приймати цю форму грошей. Хоча гроші у формі скарбу функціонують поза обігом, все-таки вони забезпечують безперервність товарно-грошового кругообігу. У тих випадках, коли товарні ціни падають або швидкість золотих грошей збільшується, то резервуари скарбів збирають зайві гроші. Якщо ж товарні ціни підвищуються або швидкість обігу сповільнюється, то з форми скарбу гроші перетворюються на монети.

Коли гроші функціонують як засоби обігу й тим самим як купівельний засіб, відливаючись у форму монети, то є в дійсності протистояння товару і грошей один одному, а, отже, та сама величина вартості є в подвійному вигляді: на одному полюсі — у формі товару, а на іншому — у формі грошей. Процес обігу товарів створює різні певні форми грошей і разом з тим модифікує суспільні відносини. В економічних умовах, що змінилися, з'являється потреба купівлі-продажу з відстроченим платежем. Продавець стає кредитором, а покупець — боржником. У таких економічних умовах обіг отримує кредитну форму, а кредит виступає як купівля-продаж з відстроченим платежем. Гроші при цьому одержують нову форму засобів платежу, а потім і кредитних грошей — чеки, векселя, банкноти й т.п.

Як свідчить економічна історія, кредит виникає паралельно двом гілкам: з одного боку — поза ним, коли до торгівлі грішми, срібними й золотими злитками приєднується видача грошей у позику. Та форма кредиту, що виникає з товарного обігу, являє собою товарну або комерційну форму кредиту. Звідси комерційний кредит — це купівля-продаж товарів з відстроченим платежем між самими виробниками або між промисловцями й торговцями. Інша сторона, форма кредиту виникає поза товарним обігом і примикає до розвитку торгівлі грішми, що у природному історичному процесі йде паралельно з розвитком товарної торгівлі. У міру розвитку торгівлі гроші у формі засобів платежу витісняють гроші у формі монети, а також інші форми й здобувають загальний рух, як в оптовій, так й у роздрібній торгівлі (кредитні пластикові картки). На сьогодні більше 90% світової оптової торгівлі здійснюється в кредитній формі. Ілюзія заміщення золота іншими товарами тривалого користування при цьому ще більшою мірою підсилюється, хоча коли обіг протікає нормально, то кредитна форма цілком усіх улаштовує. Тільки кризи (фінансова, грошова, продуктивна) насильно повертають сферу обігу до її дійсного грошового матеріалу — золота, як єдиної загальної форми суспільного багатства.

У формі засобу платежу при визначенні ціни гроші функціонують як міра вартості, ідеально і як ідеальний купівельний засіб, засіб обігу при здійсненні угоди в кредит, одержуючи вид грошового зобов'язання покупця. Після настання строку платежу, гроші у формі засобу платежу вступають в обіг. У середині міжнародного товарного обігу гроші переходять у форму світових грошей, і золото як грошовий матеріал у формі злитків стає всесвітнім еквівалентом. Світові гроші функціонують як загальний купівельний засіб, загальний засіб утворення скарбів, загальний засіб платежу й абсолютно суспільна матеріалізація багатства взагалі як такого. Сьогодні подібно тому, як гроші у функції купівельного засобу заміщені паперовими грішми, світові золоті гроші заміщені паперовими вільно конвертованими, вільно обмінюваними валютами на міжнародній арені, у міжнародних фінансових центрах, банках, на валютних біржах. Тут перелив валюти походить із однієї менш стійкої в іншу більш стійку. Хоча закон діє той же, який є справедливим для паперових грошей усередині національного товарного обігу. Тільки тут він виходить на міжнародні простори, а домінуюче положення займають найбільш економічно розвинені країни — США з долларом, ЄС із євро, Японія з єною і т.д.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, одні прихильники того, що гроші виконують п'ять функцій стверджують, що в перших двох функціях (міра вартості і засіб обігу) гроші виступають як ідеальні гроші, а в інших як реальні. Інші — обґрунтовують, що в трьох останніх функціях (засіб утворення скарбів, засіб платежу і світові гроші) гроші не можуть не виступати тільки ідеально, не бути замінені знаками вартості. Тут не можна погодитися як з першими прихильниками п'яти функцій грошей, так і з другими. По-перше, абсолютно ідеально гроші виступають тільки у функції міри вартості, у функції засобу обігу як у вигляді золота, так й у формі своїх замінників (паперові гроші) гроші виступають як реальні гроші, реальні знаки вартості, але аж ніяк не ідеально. По-друге, гроші у формі засобу платежу виступають і як ідеально рахункові гроші при визначенні ціни в кредитному договорі і як реальні гроші, коли необхідно провадити платежі, погашати кредит, чи то в золотих грошах, чи то як знаки вартості у формі паперових грошей. Тому такий розподіл функцій суперечить реальним процесам дійсного товарно-грошового обігу. Отже, гроші виконують дві функції: міра вартості і засіб обігу, а далі приймають конкретні форми у вигляді утворення скарбів, засобу платежу й світових грошей. Таке розуміння функцій грошей та їх функціональних форм дозволяє більш поглиблено зрозуміти сутність грошей та упорядкувати форми переказу національної та іноземної валюти за межі України.

Література

1. Покрытан А. К., Збарский М. И. Политическая экономия. — Одесса: ОГЭУ, 2002. — 348 с.
2. Андреев Б. Ф. Системный курс экономической теории. Микроэкономика. Учебное пособие / Под ред. В. А. Петрищевой. — СПб: Лениздат, 1998. — 574 с.
3. Макконелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-го изд. Т. I. — М.: Республика, 1992. — 399 с.
4. Долан Е. Дж., Линдсей Д. Макроэкономика. — С-Пб.: «Литера плюс», 1997. — 402 с.
5. Семюельсон Пол А., Нордгауз Вильям Д. Макроекономіка / Пер. з англ. — К.: Основи, 1995. — 544 с.
6. Гальчинський А. С. та ін. Основи економічних знань: Навч. посіб. / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: Вища школа, 2002. — 543 с.
7. Мизес Людвиг фон. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Пер. с 3-го испр. изд. А. В. Куряева. — М.: ОАО НПО «Экономика», 2000. — 878 с.
8. Мишкін Фредерік С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків / Пер. з англ. С. Пончишин, Г. Стеблій, А. Сташсишин. — К.: Основи, 1998. — 963 с.
9. Новичков А. В. Политическая экономия (наука об измерении): Курс лекций. — 4-е изд. перераб. и доп. — М.: Издательство книготорговый центр «Маркетинг», 2002. — 1000 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 23. — 847 с.
11. Постанова Правління Національного банку України від 17 січня 2001 р. №18 зі змінами і доповненнями, внесеними постановами Правління Національного банку України від 17 жовтня 2001 р. №434, від 12 лютого 2003 р. №53. — 20 с.